ePublishing

Μακεδονικά

Τόμ. 13, Αρ. 1 (1973)

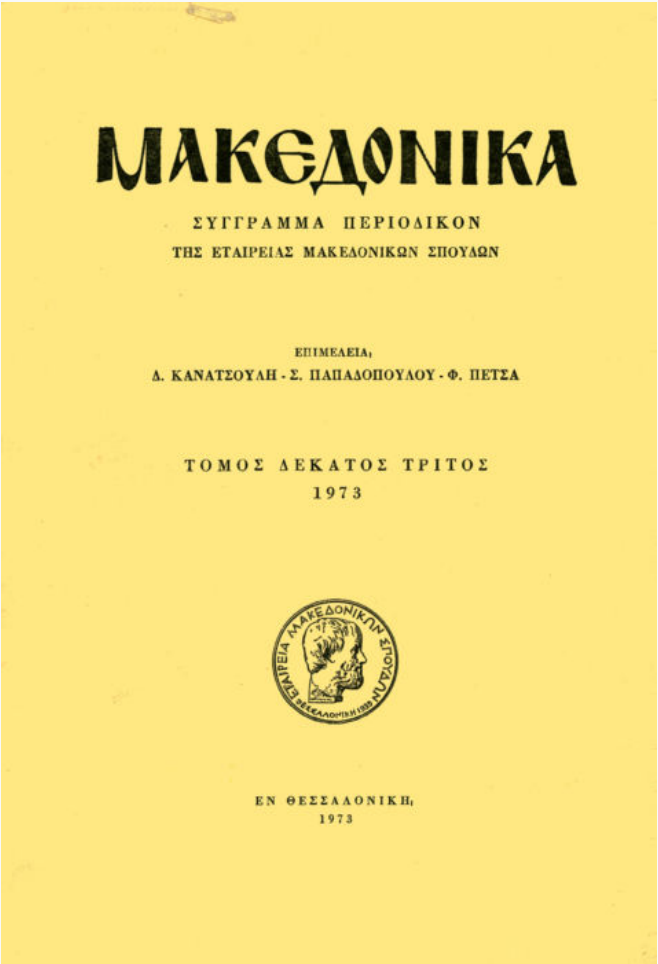
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑι
Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ - Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Φ. ΠΕΤΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
1973

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗι
1973

N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: 10.12681/makedonika.929

Copyright © 2014, Φώτιος Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (1973). N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory. *Μακεδονικά*, *13*(1), 481–490. https://doi.org/10.12681/makedonika.929

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 06/02/2026 20:18:26

βικὴ καὶ ἑλληνικὴ ἐκκλησία, γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν ἑλληνοορθοδόξων κοινοτήτων στὴ Δοϊράνη-Γευγελῆ ὡς καὶ τὴν ἡρωϊκὴ ἀντίσταση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ βία ἢ στὸ δέλεαρ. Ἐδῶ μάλιστα ἐπισημαίνεται ὁ μέγας ρόλος ποὺ ἔπαιξε ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ξενικῶν αὐτῶν ἐπιρροῶν. Κατόπιν (σ. 119-120) ἐκδίδονται ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἱερᾶς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1870-1912), ὡς καὶ τρεῖς χάρτες τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τοῦ σαντζακίου Θεσσαλονίκης καὶ εἰδικότερα τῆς ἐπαρχίας Πολυανῆς· σημειώνονται μάλιστα τὰ χωριά, ὅπου ἔδρασαν οἱ ξενικὲς προπαγάνδες.

Ἀκολουθοῦν φωτογραφίες ἐκκλησιῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ βιβλίο καὶ φωτοτυπίες ἐγγράφων καὶ στὸ τέλος παρατίθενται οἱ πηγὲς ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ καὶ κατόπιν ἡ βιβλιογραφία, ἑλληνικὴ καὶ ξένη.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι καλὸ θὰ ἦταν στὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ Ἀθ. Α. Ἀγγελόπουλος νὰ ἐξέδιδε σὲ Παράρτημα μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔγγραφα ποὺ χρησιμοποίησε καὶ δεύτερο νὰ ἐκμεταλλευόταν περισσότερο τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει (σ. 107 κ.ἑ.) γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ προτεσταντικὴ δραστηριότητα.

Αὐτὰ ὅμως δὲν μειώνουν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὴν ἐργασία ποὺ ρίχνει ἄπλετο φῶς στὴν Ἱστορία καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων στοὺς δύσκολους γιὰ τὴ Μακεδονία χρόνους, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ συγγρ. γιὰ τὴν προσφορά του αὐτή.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, vol. I, Historical Geography and Prehistory, Oxford, Clarendon Press, 1972, σελ. 443, μὲ 23 χάρτες καὶ 20 εἰκόνες.

Ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond ἔχει προσφέρει ἤδη πολύτιμη συμβολὴ στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία γενικώτερα καὶ εἰδικὰ στὴν Ἱστορία καὶ Προϊστορία τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν γειτονικῶν της περιοχῶν. Ἐξ ἄλλου ἔχει αὐτοψία τῶν περισσότερων τόπων τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία περιῆλθε, ὅπως καὶ τὴν Ἤπειρο καὶ τοὺς γειτονικοὺς τόπους, ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως. Ἦτο λοιπὸν ὁ ἁρμοδιώτερος νὰ γράψῃ τὸν πρῶτο τόμο τῆς τρίτομης Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, στὴν ὁποία συνεργάζεται μὲ τὸν καθηγητὴ G. T. Griffith.

Ὁ πρῶτος τόμος, ὁ μόνος ποὺ κυκλοφόρησε ἤδη, διαιρεῖται σὲ δύο Μέρη. Τὸ πρῶτο Μέρος (σελ. 1-211) πραγματεύεται τὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, τὸ δεύτερο Μέρος (σελ. 213-441) τὴν Προϊστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπως ἔχει ὁρισθῆ στὸ πρῶτο Μέρος «κατ' ἀπόφασιν», αὐθαίρετα, νομίζω.

Πρῶτο χρέος κάθε ἐρευνητοῦ εἶναι νὰ καθορίζῃ κάθε φορὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρεύνης του. Αὐτὴν τὴν ἀνάγκη ἀντιμετωπίζει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ καθηγητὴς Hammond καί, ἐν ὄψει τῶν δυσκολιῶν, ἀποφασίζει νὰ μὴ ὁρίση τὴ Μακεδονία «as a political area but as a geographical entity». Αὐτὸ θὰ ταίριαζε σὲ κάθε ἀνάλογη περίπτωση. Δὲν εἶναι μόνον ἡ Μακεδονία, ποὺ παρουσιάζει πρόβλημα συνόρων. Ἡ παρατήρηση: «if we try to define Macedonia on political lines, we shall be chasing a chameleon through the centuries» (σελ. 3) ἰσχύει ἐξ ἴσου γιὰ μέγα πλῆθος περιπτώσεων.

Κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond: «As a geographical entity Macedonia is best defined as the territory which is drained by the two great rivers, the Haliacmon and the Vardar, and their tributaries» (σελ. 3). Δὲν πρέπει νὰ παρατηρήση κανεὶς στὸν κ. Hammond ὅτι τὰ watersheds δὲν χωρίζουν πάντοτε καὶ ὅτι τὰ βουνὰ συχνὰ ἑνώνουν. Ἐκεῖνος μᾶς τὸ ἐδίδαξε μὲ τὴ μελέτη του γιὰ τὴν Ἤπειρο.

Ἰσχυρότερη ἴσως θὰ εἶναι ἡ ἀντίρρηση τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν, ποὺ γνωρίζουν

τὴ Μακεδονία ἁπλωμένη ἀνὰ τοὺς αἰῶνες στὸν ἄξονα: Λεβαίη - Ἔδεσσα - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Οἱ ἱστορικοὶ δύσκολα θὰ συμφωνήσουν ὅτι ἡ Μακεδονία μπορεῖ νὰ φθάση καθ' οἱονδήποτε τρόπον ὡς τὶς πηγὲς τοῦ Ἀξιοῦ, ὡς τὰ Σκόπια καὶ ὡς τὸ βουνὸ Šar Planina, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ Χαλκιδική, οἱ Σέρρες, οἱ Φίλιπποι ἦταν δῆθεν «normally outside Macedonia» (σελ. 18), στὴν «periphery» (σελ. 9 κ.ἑ.).

Βλέπει κανείς, ὁπωσδήποτε, τὴν ἀνάγκη τῆς ἔρευνας, ποὺ ὑποχρέωσε τὸν κ. Hammond νὰ παρακολουθήση τὸν Ἀξιὸ ὡς τὶς πηγές του, καὶ τὴν Ἐγνατία ὡς τὶς ἀφετηρίες της στὴν Ἀδριατικὴ (σελ. 19 κ.ἑ.). Εἶναι ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Ἀλβανία στὸ θέμα τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Θρακῶν ἐνημερώνεται σχετικῶς ἀργά, Appendix, σελ. 442-443). Κανεὶς πάντως δὲν μπορεῖ νὰ παραπονεθῆ, ἐπειδὴ ὁ κ. Η. δίδει περισσότερα ἀπὸ ὅσα μᾶς ὑπόσχεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου.

Ἐξ ἄλλου δὲν ἀφίνονται ἀναπάντητα τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὰ ἑκάστοτε βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας:

Πρὸς ΒΔ ἦταν «at Pylon» ἢ «to the west of mutatio Brucida» (σελ. 41 κ.ἑ. καὶ Map 6), οἱ Πενέσται εἶναι Ἰλλυριοὶ (σελ. 69), ἐνῶ οἱ Πελαγόνες, οἱ Δερρίοπες καὶ οἱ Ἀργεσταῖοι περιλαμβάνονται στὸν ἑλληνόφωνο πληθυσμὸ μὲ τοὺς πατροπαράδοτους ἑλληνικοὺς θεσμοὺς (κυρίως σελ. 90 καὶ σποράδην, Map 9), ὅπως ἡ Δασσαρῆτις εἶναι ἐπίσης ἑλληνικὴ περιοχὴ τῆς Ἠπείρου, συγγενὴς πρὸς τὴν Λυγκηστίδα καὶ τὴν Ὀρεστίδα (σελ. 92, Map 10). Οἱ Βρύγοι, κατὰ τὸν καθηγητὴ κ. Hammond πάντοτε, εἶναι «the Lausitz invaders» (σελ. 305 κ.ἑ.), ποὺ ἐξελληνίσθηκαν (σελ. 72), ἀφοῦ «they were defeated by Odysseus in Thesprotia» (σελ. 381). Τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πελαγονίας ὁ καθηγητὴς Hammond τὸν ἀνεβάζει ὡς τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Στὰ συμπεράσματα αὐτὰ καταλήγει ὁ καθηγητὴς Η. ὕστερα ἀπὸ μιὰ παραδειγματική, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀτελής, προσπάθεια μελέτης τοῦ διάσπαρτου στὶς ἀπομονωμένες βαλκανικὲς χῶρες ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ. Μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις γιὰ τοὺς «Kurgan peoples» (σελ. 270 κ.ἑ.) ἐξάγει συμπεράσματα, ὑποθέτει σχέσεις, ὁρίζει χρονολογίες κ.λ. (πρβ. N.G.L. Hammond, The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26-29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 53-67, πρβ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σελ. 450-452).

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ὅμως προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καί, μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, Γιουγκοσλάβων, Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἀπρογραμμάτιστες καὶ περιωρισμένες ἦταν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων. Ὁ κ. Η., ἐξ ἄλλου, ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βαλκάνιοι «might have been excavating on separate planets». Θὰ πρέπει ὁ ἴδιος νὰ ξέρη καλύτερα πόσο δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο εἶναι νὰ συμπλησιάσουν τέτοιες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Χωρὶς συστηματικὲς καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς στὰ προϊστορικὰ στρώματα τῶν σπουδαίων ἀρχαιολογικῶν τόπων τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὴν Ἔδεσσα, τὸ Δῖον, τὴ Μίεζα, τὴ Βέροια, τὴν Πέλλα, ἴσως εἶναι φρόνιμο νὰ μείνουμε ἀκόμα γιὰ πολὺ καιρὸ στὴν ἐπιφύλαξη τοῦ Fritz Geyer: «So ist die Zeit für eine Vorgeschichte Makedoniens noch nicht gekommen» (F. Geyer, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, München und Berlin 1930, σελ. 19). Ὅ,τι κι ἂν γίνη στὸ μέλλον, κανεὶς πάντως δὲν θὰ ἀρνηθῆ ποτὲ στὸν καθηγητὴ Hammond ὅτι ἦταν πρωτοπόρος στὴν ἐπιχείρηση τῆς συγγραφῆς τῆς Μακεδονικῆς Προϊστορίας.

Ἕνα ἄλλο σημεῖο, ποὺ θὰ προκαλέση ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἀνασκαφέων τῆς Μακεδονίας εἶναι ἡ ταύτιση τῶν Αἰγῶν μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀνάμεσα Βεργίνα καὶ Παλατίτσια. Ὡς τώρα ὁ χῶρος ταυτίζεται ὁμόφωνα πρὸς τὴ σχετικὰ ἄσημη Βάλλα. Εἶναι σπουδαῖο τὸ θέμα. Ἡ νέα θεωρία ἀλλάζει τὴν τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ὄψη τοῦ συνόλου τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Ἀνατρέπει πολλὰ καθιερωμένα.

Συνηθίσαμε νὰ πιστεύουμε στὸν πατέρα τῆς Ἱστορίας, τὸν καλό μας Ἡρόδοτο. Μὲ τὸν τρόπο τοῦ μύθου μᾶς λέει πῶς ἔφθασαν οἱ Μακεδόνες ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία στὴ μυθικὴ Λεβαίη τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὸ γνωστὸ καὶ ἀναμφισβήτητο Βέρμιο. Ἐκεῖ, ἀναμφισβήτητα ἐπίσης, τοποθετοῦμε τὴν Ἔδεσσα μὲ τὰ παλαιὰ βασιλικὰ ἀνάκτορα καὶ εἰκάζομε, μὲ κάποια ἀοριστία, τὰς Αἰγὰς μὲ τοὺς βασιλικοὺς τάφους.

Ἡ συνέχεια τῆς Ἱστορίας στὸ Θουκυδίδη προϋποθέτει τὴν ἀφετηρία στὶς ἀνατολικὲς κλιτῦς τοῦ Βερμίου.

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δύσκολα συμβιβάζεται ἡ νέα θεωρία:

1. ὅτι «the breeding ground of the Macedones before their expansion (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) was precisely in the northern Pierian mountains» (σελ. 12) καὶ

2. ὅτι αἱ Αἰγαὶ μὲ τοὺς βασιλικοὺς τάφους ἦταν στὰ Παλατίτσια (σελ. 158), δηλαδὴ στὴ Βεργίνα (σελ. 407 κ.ἑ.).

Λεπτομερέστερες παρατηρήσεις θὰ καταχωρίσω μὲ τὴ σειρὰ τῶν σελίδων.

Μιὰ δυσκολία συναντᾶ ὁ ἀναγνώστης (ὅπως καὶ ὁ συγγραφεὺς) μὲ τὶς παραλλαγὲς τῶν ὀνομάτων πόλεων, χωριῶν, βουνῶν, ποταμῶν κ.λ. στὶς διάφορες γλῶσσες. Στὴν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ Προλόγου διαβάζομε: «I walked from Konitsa via Slatina to Hrupista (Argos Orestikon) and Kastoria».

Ὅλοι οἱ τόποι εἶναι στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ ἔπρεπε γιὰ τὴ Slatina καὶ τὴ Hrupista νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ξεχασμένα σλαβικὰ ὀνόματα τῆς τουρκοκρατίας; Καθὼς δὲν παρατίθεται οὔτε σὲ παρένθεση τὸ τωρινὸ ἑλληνικὸ ὄνομα τῆς Slatina (Χρυσῆ), δὲν εἶναι σαφὲς στὸν ἀναγνώστη ἂν τὸ ὄνομα στὴν ἀκόλουθη παρένθεση εἶναι τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς Hrupista ἢ νοεῖται τὸ ἀρχαῖον Ἄργος Ὀρεστικόν. Ἐξ ἄλλου στὸν Index (σελ. 490) εὑρίσκεται: α) «Slatino (Khrisi) in Almopia», β) «Slatino in north Pindus» (χωρὶς παραπομπὴ σὲ χάρτη, τί θὰ πῆ «north Pindus»;), γ) «Slatino in Yugoslavia». Μόνο ἡ Slatina δὲν εὑρίσκεται. Ἀλλ' εἶναι πράγματι τὸ «Slatino in north Pindus», δηλαδὴ ἡ Χρυσῆ, τὴν ὁποία θὰ βρῆ μόνον ὅποιος ξέρει νὰ τὴ ζητήση, στὸν Index, σελ. 480, ὡς »Khrisi in Parauaea», μὲ παραπομπή: Map 11, σελ. 110, ὅπου ὅμως δὲν σχετίζεται οὔτε μὲ κανένα Slatino οὔτε μὲ τὴ Slatina τῆς πρώτης σελίδος τοῦ Προλόγου. Ἀδιέξοδο!

Ἀρκεῖ, νομίζω, αὐτὸ τὸ παράδειγμα γιὰ τὴ σύγχυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἕνας Index πλήρης (πρβ. σελ. 291, σημ. 1) μὲ τὰ διάφορα ὀνόματα συσχετισμένα θὰ βοηθοῦσε καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν Maps. Ἐδῶ τουλάχιστον εἶναι ἀπαραίτητο νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ ἐπίσημα ὀνόματα, ὅπως εἶναι καταχωρισμένα σὲ ἐπίσιμες κρατικὲς ἐκδόσεις κάθε χώρας (γιὰ τὴν Ἑλλάδα: Λεξικὸν τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοση τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963).

Στὴ σελ. VIII ἡ Ὄλυνθος δὲν ἔχει θέση ἀνάμεσα στοὺς μετὰ τὸ 1939 ἀνεσκαμμένους τόπους, γιατὶ δὲν ἀνεσκάφη, ἀλλὰ μόνο δημοσιεύθηκε ἐν μέρει μετὰ τὸ 1939.

Στὴ σελ. IX ἀποδίδεται μόνο στὸ Μεταξᾶ ἡ «μετονομασία» τόπων στὴ Μακεδονία. Ἡ «μετονομασία» πράγματι εἶναι πολὺ παλιὰ ὑπόθεση. Ἡ ἐπαναφορὰ ἢ εἰσαγωγὴ νέων ἑλληνικῶν ὀνομάτων πάντως ἄρχισε μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας τὸ 1912 (ἰδὲ π.χ. Στοιχεῖα Συστάσεως καὶ Ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, ἔκδοσις Κεντρικῆς Ἑνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιμελείᾳ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, Ἀθῆναι 1961-62). Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ λεγόμενη μετονομασία εἶναι ἁπλῶς χρήση τοῦ κατὰ παράδοσιν ἑλληνικοῦ ὀνόματος.

Στὴ σελ. 11 δίδεται τὸ ὑψόμετρο τῆς Καστοριᾶς 870 μ., ἐνῶ στὰ βοηθήματα ποὺ προανέφερα εἶναι 700 μ.

Στὶς σελίδες 13 καὶ 150, ὅπου ἐτυμολογεῖται τὸ ὄνομα τῆς Θέρμης «from a hot spring»,

θὰ περίμενε κανεὶς παραπομπὴ στὴ διάφορη γνώμη τοῦ Κ.Α. Ρωμαίου καὶ τοῦ Γ. Μπακαλάκη («Ἀρχαιολ. Ἐφημ.» 1953-54, Α΄, σελ. 221 κ.ἑ.). Ἡ παραπομπὴ εἰς A.D. 20 (1965), 2, 411 (σελ. 151, σημ. 1) δὲν ἔχει τὴ θέση της. Ἀντ' αὐτῆς θὰ ταίριαζε παραπομπὴ εἰς «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 303, ἀριθ. 83-84, πίν. 15 α-γ.

Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν σελ. 16-18 θὰ ἦταν χρήσιμος χάρτης μὲ τὴ σημερινὴ διοικητικὴ διαίρεση συσχετισμένη μὲ τὴν ἀρχαία χωρογραφία.

Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 49) δὲν ξέρει, εὐλόγως, τὰ δύο ἀδημοσίευτα μιλιάρια, ποὺ βρέθηκαν τὸ ἕνα ἀνατολικά, τὸ ἄλλο δυτικὰ τῆς Πέλλας. Δὲν εἶναι δυνατόν, δυστυχῶς, νὰ γνωρίζουν οἱ ἐρευνηταὶ γενικῶς τὸ πλῆθος τυχαίων ἢ ἀπὸ ἀνασκαφὲς εὑρημάτων, ποὺ μένουν ἀδημοσίευτα, συχνὰ κλειδωμένα ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολόγους. Γιὰ νὰ ποῦμε καὶ αὐτῶν τὸ δίκαιο, δὲν τολμοῦν νὰ δώσουν στὴ δημοσίευση ἀνώριμα συμπεράσματα μόνο μὲ ἐπιφανειακὲς ἢ ἀτελεῖς παρατηρήσεις, μὲ τὴν ἴδια εὐκολία, ποὺ τὰ δίνουν ἀκάματοι ἐρευνηταί, ἀλλὰ περαστικοὶ περιηγηταὶ στοὺς τόπους.

Τὰ περὶ τῆς λίμνης Βεγορίτιδος (σελ. 51 κ.ἑ.) καλὰ θὰ ἦταν νὰ εἶχαν δοθῆ προηγουμένως σὲ χωριστὸ ἄρθρο, σὰν αὐτὰ ποὺ ἔδωσε ὁ κ. Η. γι' ἄλλα θέματα, μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες. Φοβοῦμαι ὅτι θὰ μείνουν σκοτεινὰ γιὰ ὅσους δὲν ξέρουν καλὰ τοὺς τόπους. Ἐδῶ θὰ ταίριαζε παραπομπὴ στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου (Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθῆναι 1966, σελ. 6 κ.ἑ.). Τὸ ἄρθρο μου γιὰ τὸν πολίτη τῆς Βοκερίας (Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα IV, 1971, 1, σελ. 115 κ.ἑ.) ἦταν ἴσως πολὺ ἀργὰ νὰ περιληφθῆ καὶ σὲ ὑποσημείωση.

Μὲ τὰ περὶ Εὐίας τῶν Δασσαρητίων (σελ. 64) ἔπρεπε νὰ σχετισθοῦν οἱ Εὐιέσται, ὅπως ἐδιόρθωσε τὸ κείμενο τοῦ Λιβίου XXXXII, 51, 4, ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς Ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σελ. 16 (πρβ. Α.Ε. 1932, 93, καὶ 1934-35, σελ. 127 κ.ἑ. καὶ σημ. 2).

Στὴ σελ. 103 συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς κοντὰ στὴ Φλώρινα ἦταν ἁπλῶς ἕνα χωριὸ «for the site proved to have been a village without a walled enceinte» (μὲ παραπομπὴ στὸν Α. Κεραμόπουλλο, Π.Α.Ε. 1931, σελ. 55 κ.ἑ.). Μὲ τὴν ἴδια εὐκολία μπορεῖ νὰ γίνουν χωριὰ καὶ ἡ Πέλλα καὶ πολλὲς ἄλλες πόλεις τῆς χωματερῆς Μακεδονίας. Εἶχαν πλίθρες στὴν ἀνωδομὴ καὶ δὲν φαίνεται τίποτε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους σήμερα. Ὁπωσδήποτε ὁ οἰκισμὸς τῆς Φλωρίνης ἔχει λείψανα ἀκροπόλεως στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος καὶ εἶναι πιθανώτερο ὅτι ἀνῆκε στὴ Λυγκηστίδα. Ὁ κάμπος δὲν εἶναι κατάλληλος τόπος γιὰ σύνορα σὲ καμμιὰ ἐποχή.

Δὲν εἶδα μνεία τῆς προβληματικῆς ὁροθετικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἀχλάδα τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης («Hesperia», τ.34 (1965), σελ.248 κ.ἑ.,«Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ. 355 καὶ σχέδ. 18). Ἀλλὰ κι ἄλλοι ἀξιόλογοι τόποι τῆς Ἄνω Μακεδονίας δὲν μνημονεύονται, ὅπως τὸ Πολυνέρι καὶ τὸ Σπήλαιο Γρεβενῶν, οἱ Λικνάδες, ἡ Ἐξοχὴ καὶ ἡ Ἀκρινὴ τῆς Κοζάνης, οἱ Πύργοι τῆς Ἐορδαίας, ὁ ἀδημοσίευτος προϊστορικὸς συνοικισμὸς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ ἐρείπια πρὸς Νότον τῆς Βεγορίτιδος, οἱ προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποξηραμένου ἕλους τοῦ Σαρῆ-γκιὸλ κ.λ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὑρήματα καὶ παρατηρήσεις δημοσιευμένες σὲ Χρονικὰ μὲ συντομία ποὺ ἀδικεῖ τὴ σημασία τῶν τόπων.

Στὴ σελ. 111, τὸ Armenokhorion δὲν εἶναι πλέον χωριό, ἀλλὰ τόπος μὲ ἐρείπια. Τὸ Dranitsevo (σελ. 114) εἶναι πράγματι τὸ Κρανοχώρι.

Στὴ σελ. 120, σημ. 4, εἶναι λάθος τὸ «island in Lake Little Prespa». Τὸ σωστὸ εἶναι: Χωριὸ Νησὶ στὴν περιοχὴ τῆς πρώην λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν.

Κάτω ἢ παρὰ θάλασσαν Μακεδονία, κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond, εἶναι ἡ Πιερία (σελ. 123). Ἐννοεῖται, ἀπ' ὅσα προανέφερα σχετικά, ὅτι τὴν Κάτω Μακεδονία τὴ βλέπω κυρίως στὸν ἀπέραντο κάμπο ἀνατολικὰ τοῦ Βερμίου μᾶλλον παρὰ τοῦ Ὀλύμπου.

Σχετικὰ μὲ τὴ μάχη τῆς Πύδνας καὶ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς (σελ. 127 κ.ἑ.) πρέπει τώρα νὰ συζητήση κανεὶς καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ W. Kendrick Pritchett, Studies in Ancient Topography, Part II, University of California Press.

Γιὰ τὸ κάστρο τοῦ Πλαταμώνα (σελ. 135) μετὰ τὸ ἀγνοούμενο ἀπὸ τὸν κ. Η. ἄρθρο τοῦ καθηγητοῦ Ἀποστόλου Βακαλοπούλου («Μακεδονικά», τ. Ι (1940), σελ. 58-76) ἔχομε τώρα τὸ βιβλίο τοῦ Α.Ε. Βακαλοπούλου, Τὰ Κάστρα τοῦ Πλαταμώνα κ.λ., Θεσσαλονίκη 1972).

«The division of the central plain into districts» (σελ. 146 κ.ἑ.) ἀπὸ τὸν κ. Η. γίνεται, νομίζω, εἰς βάρος τῆς Ἡμαθίας, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τόπο πολὺ στὸ ἐσωτερικό, ἀνάμεσα στὸ Λυδία καὶ στὸν Ἁλιάκμονα: ὅλες τὶς ἀμμουδιὲς τῆς λιμνοθάλασσας, ποὺ θὰ ἄλλαζε ὄψη ὄχι μόνο ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο. Γύρω στὴ λίμνη ἦταν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους συνοικισμοὶ σπουδαῖοι, ὅπως ἡ Νέα Νικομήδεια καὶ ὁ Φάκος. Τὸ «isolated rise below Pella» δὲν ἦταν «enlarged by an artificial embankment, in order to support the fortified keep» (σελ. 147). Ἔτσι μᾶς τὰ λέει ὁ Λίβιος (44, 46, 6). Οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ὅμως ἔδειξαν ὅτι «the mount known as Phacus» (σελ. 152) εἶναι προϊστορικὸς συνοικισμός, μία ἀπὸ πολλὲς «τοῦμπες» γύρω στὴν ἄλλοτε λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, λιμνοθάλασσα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (ἰδὲ «Balkan Studies» τ. 1 (1960), σελ. 122 καὶ 124, pl. II, fig. 3).

Ἡ ὑποσημείωση 2 τῆς σελ. 153 «πάσχει διττῶς»: α) δὲν εὑρέθησαν tiles μὲ τὰ γράμματα ΗΜΑ, ἀλλὰ μόνον waterpipes, καὶ β) ἀνήκουν στὴν προρρωμαϊκὴ ἐποχή, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρονται τὰ συμφραζόμενα.

Στὴ σελ. 154 (τέλος) «the central plain east of the Haliacmon river» δὲν εἶναι σαφές.

Ὁ λόγος γιὰ τὶς πόλεις Βάλλα καὶ Φυλακὲς (σελ. 155) καθορίζεται ἀπὸ τὴ θεωρία γιὰ τὶς Αἰγὲς (σελ. 156). Συζήτηση τοῦ θέματος θ' ἀπαιτοῦσε μεγάλη ἔκταση (ἰδὲ ἀνωτέρω).

Στὴ σελ. 158, σημ. 2, ἢ στὴ σελ. 164, σημ. 4, θὰ περίμενε κανεὶς παραπομπὴ στὴν κύρια δημοσίευση τῆς προτομῆς τοῦ Ὀλγάνου ἀπὸ τὸν Β. Καλλιπολίτη (Mon. Piot 46, 1952, σελ. 85 κ.ἑ.).

Στὴ σελ. 159 ὁ Κάσσανδρος τῆς ἐπιγραφῆς κινδυνεύει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ γνωστὸς ὁμώνυμος βασιλεύς. Ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Φ. Πέτσαν εἶναι «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 319 κ.ἑ., καὶ 9 (1969), σελ. 192.

Ἡ παραβολὴ τῆς θέσεως τῆς Βεροίας πρὸς τὴ θέση τῆς Ναούσης καὶ τῆς Ἐδέσσης δὲν εἶναι σωστή. Ἡ Βέροια ἔχει ὑψόμετρο 130 μ. καί εἶναι κοντὰ στὸν κάμπο, ἐνῶ ἡ σημερινὴ Νάουσα (ὑψόμετρο 360 μ.) καὶ ἡ Ἔδεσσα (ὑψόμετρο 320 μ.) ἔχουν σαφῶς ὀρεινὸ χαρακτῆρα. Εἶναι μᾶλλον καταφύγιο ἡ πρώτη, ὀχυρὸ ἡ δεύτερη. Ἡ Βέροια καὶ σήμερα ἀκμάζει, γιατὶ δὲν εἶναι μόνο διοικητικό, ἐμπορικὸ καὶ ἀστικὸ κέντρο, ἀλλὰ καὶ ἀγροτικό. Ἡ Νάουσα καὶ ἡ Ἔδεσσα μένουν στάσιμες· τὴ δύναμη τοῦ κάμπου τὴν παίρνουν τὰ πλησιέστερα πρὸς τὸν κάμπο χωριὰ (γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάει ὁ κ. Η., σελ. 163).

Τὸ Μετόχι ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι «north of Beroea», ἀλλὰ ΝΑ τῆς Βεροίας, πέρ' ἀπὸ τὸν Ἁλιάκμονα, στὴν ἀρχαία Πιερία, κοντὰ στὴ Βεργίνα, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ συνοικισμό. Καὶ δὲν εἶναι μία μόνον ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ (manumission), ἀλλὰ πολλές, μὲ διάφορες χρονολογίες. Ἐδῶ ὁ κ. Η. παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν Arch. Anz.

Στὴ σελ. 163, σημ. 4, ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Μακεδονικὰ εἶναι: Μακ. τ.7 (1967), 133 κ.ἑ. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τοῦ τόμου τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀλλοῦ, π.χ. σελ. 164, σημ. 3.

Σχετικὰ μὲ τὴ Μίεζα (σελ. 164) παρατηρῶ: α) ἡ προτομὴ τοῦ Ὀλγάνου δὲν εὑρέθη «near», ἀλλὰ μέσα στὸν Ἄνω Κοπανὸ (τώρα Κοπανός), στὸν κῆπο τοῦ Ἰ. Σέπκα, β) ἐγὼ δὲν σχετίζω τὶς γέφυρες, ἀλλὰ μόνον τοὺς τάφους μὲ τὸ δρόμο ἀπὸ Μίεζα πρὸς Πέλλα, καὶ ὄχι ἀπὸ Πέλλα πρὸς Βέροια, καὶ δὲν ἔγραψα ὅτι ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὴ Βέροια πρὸς τὴν Πέλλα περνοῦσε «through Mieza», ἀλλὰ «διὰ τῶν παρυφῶν τῆς Μιέζης», τὴν ὁποία σημειωτέον ἐγὼ δὲν περιορίζω στὴ Γάστρα τῆς Ναούσης, ἀφοῦ καὶ τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως καὶ μάλιστα οἱ τάφοι της ἐκτείνονται χιλιόμετρα πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὸν κάμπο, ὑποθέτω μέχρι τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Πέλλης πρὸς Βέροιαν, γ) ἡ γέφυρα τοῦ Delacoulonche εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ μία ἀπὸ

τὶς δύο στὸ δικό μου παρένθετο πίνακα Α (Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, παρένθ. πίν. Α, ἀριθ. 21).

Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ἀναφέρει τὴν Ἄρτεμη Γαζωρείτιδα καὶ Βλουρεῖτιν (σελ. 164, σημ. 6) δὲν εὑρίσκεται στὴν Ἐπισκοπή, ἀλλὰ στὸ Ἀρσένι. Εἶναι περίεργο ὅτι ξέφυγε τοῦ κ. Η. τὸ ἄρθρο μου στὸ Β.C.Η. τ. 81 (1957), σελ. 387 κ.ἑ. καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (ἰδὲ π.χ. «Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ.308, σημ. 6). Βαουρεῖτις δὲν ὑπάρχει. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὴ Σκύδρα ἔπρεπε νὰ γίνη παραπομπὴ εἰς Α.Ε. 1961, σελ. 1 κ.ἑ., εἰδικώτερα γιὰ τὴν ὠνὴ κοριτσιοῦ μὲ τὸ ὄνομα Νίκη καὶ ὄχι «of a boy» (Φ. Πέτσας, ἔν. ἀν., σελ. 2 κ.ἑ., σημ. 4 καὶ πίν. 2).

Τὴ θέση τοῦ Εὐρωποῦ τὴν καθορίζουν ἀκριβῶς, καὶ ὄχι «approximately», ὄχι μόνον ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ἀρχίζει «Εὐρωπαίων ἡ πόλις», ἀλλὰ καὶ σφραγίσματα σὲ κεραμίδια («Μακεδονικά», τ. 1 (1940), σελ. 491). Ἀξιομνημόνευτος ἐπίσης εἶναι κοῦρος ἀρχαϊκὸς ἀπὸ ἐκεῖ, μοναδικὸς στὴ Μακεδονία («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 178 κ.ἑ., καὶ καλύτερη εἰκόνα τώρα, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Β΄, Ἀθῆναι 1971, σελ. 239).

Οἱ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κιλκὶς (σελ. 179) ἔχουν μεταφερθῆ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὸ νέο Μουσεῖο τοῦ Κιλκίς. Ὁ Γυμνασιάρχης Παναγ. Μάνος ἦτο Ἔκτακτος Ἐπιμελητὴς (ὄχι «Ephor of Antiquities») καὶ ἡ πρέπουσα παραπομπὴ γιὰ τὸ Παλατιανὸ εἶναι Α.Δ. 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, καὶ 22(1967), Χρονικά, σελ. 400 κ.ἑ., «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 179 κ.ἑ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε «medieval in date» στὸ Παλατιανὸ παρὰ τὰ φαινόμενα.

Στὴν τούμπα τῆς Νέας Ἀγχιάλου (σελ. 183) δὲν ἦταν «road works» ποὺ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν ἔρευνα. Σχετικὰ μὲ τὴ Στρέψα νεώτερη βιβλιογραφία ἀναφέρεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 164, ἀριθ. 65, καὶ σελ. 186, ἀριθ. 124.

Στὴ σελ. 187, σημ. 3, χρειάζεται μία παραπομπὴ γιὰ τὰ πρόσφατα εὑρήματα, π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7, (1967), σελ. 304, ἀριθ. 86.

Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα (ὄχι ἀνασκαφὴ) ἦταν τοῦ Γ. Μπακαλάκη στὸ Χορτιάτη (σελ. 187).

Δὲν βλέπω γιατί ἦταν «of a Thracian type» ὁ Τάφος Α τοῦ Σέδες, τὸν ὁποῖο ἐξ ἄλλου ὁ Ν. Κοτζιᾶς ρητῶς ἐθεώρησε «νεώτερον» τοῦ θρακικοῦ, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται «εἰς τὸ τέλος τοῦ Ε΄ αἰῶνος» (Α.Ε. 1937, σελ. 867).

Μακεδονικὰ ψηφιδωτὰ δὲν εἰκονίζουν κυνηγοὺς «on horseback» (σελ. 209).

Ἡ Μακεδονία, μαζὶ μὲ τὴ Θεσσαλία, εἶναι σχεδὸν ἡ μισὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. «Emphasize the un-Greek nature of the Macedonian terrain» (σελ. 210) σημαίνει ἐμμονὴ σὲ πεπαλαιωμένες ἀντιλήψεις περὶ Ἑλλάδος καὶ Μακεδόνων, τὶς ὁποῖες δὲν συμμερίζεται ὁ καθηγητὴς Hammond. Ἑπομένως τὸ πρᾶγμα φαίνεται σὰν ὀξύμωρο ρητορικὸ σχῆμα, ἀλλὰ δὲν δικαιολογεῖται μόνο γιὰ νὰ τονισθῆ ἡ πραγματικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἐξ ἴσου ἑλληνικὰ ἐδάφη.

Περνώντας στὸ δεύτερο Μέρος, ποὺ πραγματεύεται τὴν Προϊστορία τῆς Μακεδονίας, πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ δηλώσω ὅτι δὲν ἔχω ἀρκετὴ αὐτοψία τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εὑρημάτων ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος.

Γιὰ τὰ παλαιολιθικὰ εὑρήματα στὴν Ἑλλάδα (σελ. 215) θὰ μποροῦσε νὰ γίνη παραπομπὴ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Δ. Θεοχάρη, Ἡ Αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς Προϊστορίας, Βόλος 1967, καὶ γιὰ τὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς, εἰδικότερα, στὴ βιβλιογραφία ποὺ σημειώνεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 311, ἀριθ.128, καὶ 9, (1969), σελ. 183, ἀριθ.118.

Ἡ περιωρισμένη, σὲ ἔκταση καὶ βάθος, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς δὲν ἐπιτρέπει νὰ λέμε χωρὶς ἐπιφύλαξη ὅτι ἕνας συνοικισμὸς «came to an end». Ἡ Νέα Νικομήδεια (σελ. 219) π.χ. ἦταν κατεστραμμένη ἀπὸ μηχανικοὺς ἐκσκαφεῖς στὰ ἀνώτερα στρώματα πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς της καὶ ὁ Στίβος τοῦ Λαγκαδᾶ (σελ. 235) ἐλά-

χιστα ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικά, ἡ Νέα Νικομήδεια «East» καθόλου, ὅπως καὶ οἱ συνοικισμοὶ κοντὰ στὴ Νάουσα (σελ. 238).

Ὁ καθηγητὴς Hammond συχνὰ διαφωνεῖ καὶ διορθώνει τοὺς ἀνασκαφεῖς (π.χ. σελ. 246, σημ. 2, σελ. 307, σημ. 3-4, σελ. 280, σημ. 1, σελ. 286, σημ. 6-8, σελ. 292, σημ. 5, καὶ ἀλλοῦ). Προσπαθεῖ νὰ κάμη νὰ συμφωνήσουν οἱ «separate planets» μὲ τὰ πράγματα ὅπως τὰ βλέπει ὁ ἴδιος.

Ὁ θησαυρὸς τῶν χαλκῶν ἀπὸ τὰ Πετράλωνα (σελ. 299) δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀμνημόνευτος («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 292 κ.ἑ., ἀριθ. 42, καὶ 9, 1969, σελ. 130 καὶ πίν. 4), ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτος.

Ἡ ὅλη κατασκευὴ τῆς «Ἱστορίας», κατὰ τὴν πρώτη (1350-1200 π.Χ.) καὶ τὴ δεύτερη (1200-1125 π.Χ.) περίοδο ἐπαφῆς μὲ τὸ μυκηναϊκὸ κόσμο, εἶναι ἑλκυστική, καθὼς σχετίζονται οἱ μῦθοι καὶ τὰ ἔπη πρὸς συγκεκριμένα «περάσματα», ὑποχρεωτικὲς διαβάσεις τῶν βουνῶν. Μακάρι νὰ εἴχαμε κάμει οἱ ἀρχαιολόγοι κάτι γιὰ νὰ βεβαιώσουμε ἔστω καὶ ἕνα σημεῖο αὐτῶν τῶν ὑποθέσεων, γιὰ νὰ μὴ ἀναγκάζονται οἱ ἱστορικοὶ νὰ χτίζουν μὲ βάση τὰ γεγονότα τοῦ Μεσαίωνος (σελ. 305).

Εἶναι δύσκολο νὰ συζητηθῆ ἡ Βεργίνα σὲ μιὰ βιβλιοκρισία. Ἕνα παράδειγμα μονάχα, ὁ τύμβος C: Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 315 κ.ἑ.) θεωρεῖ τὴν «Ταφὴ Γ» ἀρχαιότερη ἀπὸ ὅλες, ἐπειδὴ εἶναι βαθύτερη, δῆθεν κεντρικὴ κ.λ., ἑπομένως παλαιότερη ἴσως ἀπὸ τὸ 1100 π.Χ. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀκτέριστη «Ταφὴ Γ» εἶναι ἀσφαλῶς χριστιανική! Ἑπομένως δὲν ὑπάρχει ἀρχαιότερη ταφὴ ἀπὸ τὴν «Ταφὴ Α» μὲ τὶς τοξωτὲς πόρπες καὶ ἀπὸ τὴν «Ταφὴ Δ» μὲ τὸ χάλκινο ξίφος. Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀβλεψίες, οἱ ἀνασκαφεῖς διδασκόμεθα, ὅπως ὅλοι οἱ ἀναγνῶστες, ἀπὸ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ καθηγητοῦ Hammond.

Στὶς σωστικὲς ἀνασκαφές μου τοῦ 1960-1961, γράφει ὁ κ. Η., πῆραν μέρος ὁ καθηγητὴς Μ. Ἀνδρόνικος καὶ ὁ μηχανικὸς τῆς Νομαρχίας Ἠμαθίας κ. Ξ. Ζερζελίδης (σελ. 328). Ἀλλὰ ἡ τριμελὴς Ἐπιτροπὴ μόνον εἰσηγήθη τὴν ἐνέργεια τῆς ἀνασκαφῆς (πρβ. σελ. 328 πρὸς ΑΔ 17, 1961-1962, Α΄, σελ. 218, καὶ Μ. Ἀνδρόνικον, Βεργίνα, Ι, σελ. 6).

Ὁ καθηγητὴς Hammond δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζη τὴν πλούσια, ἀλλ' ἀδημοσίευτη συλλογὴ ἀγγείων κυρίως, ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα (Πάτελι) στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ὁ μακαρίτης Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Νικόλαος Κοτζιᾶς. Τὴν ἀγνόησε ἄλλωστε καὶ ὁ καθηγητὴς Μ. Ἀνδρόνικος (Βεργίνα Ι), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀγνοεῖ καὶ τὰ εὑρήματα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς μου τῆς Βεργίνας, ποὺ ἦταν στὴ διάθεσή του.

Στὴ σελ. 344, σημ. 3, ἡ παραπομπὴ εἰς Β.C.Η. 85, 773, δὲν εἶναι στὴ θέση της. Ἐκεῖ δὲν γίνεται ἀναφορὰ στοὺς δύο συνοικισμοὺς τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς λίμνης. Στὴ σημ. 4 τῆς ἴδιας σελίδος 344 ἡ παραπομπὴ γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν Ἀετὸ εἶναι εἰς πίν. 253 στ΄ (ὄχι ζ΄).

Σελ. 355: Τὰ ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη προέρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσημέρι (ὄχι Μεσοχώρι), Α.Ε. 1973, 2, σελ. 512.

Σελ. 358 κ.ἑ.: Δὲν στηρίζεται στὶς πηγὲς (Ἡρόδοτος κατ' ἐξοχὴν) ἡ θεωρία ὅτι οἱ Βοττιαῖοι εἶχαν «their homeland in the w e s t e r n part of the central plain» καὶ μάλιστα τὸ «including Vergina» (σελ. 359) δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ὡς ὑπόθεση.

Σελ. 361: Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐνδεχόμενα ἀποτελέσματα τῆς τύχης τῶν τόπων ἐπιλέγεται ἡ ὑπόθεση ὅτι στὴ Βεργίνα «a Patelite of this persuasion may have died».

Σελ. 372: Εἶναι παραπλανητικὸ νὰ λέμε ὅτι ἡ Βίτσα εἶναι κοντὰ στὸ Βοϊδομάτη, παραπόταμο τοῦ Ἀώου. Τὴ Βίτσα τὴ χωρίζει ἀπὸ τὸν Ἀῶο ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου καὶ τὰ ἀπροσπέλαστα βουνὰ τοῦ Παπίγκου. Ἡ Βίτσα γεωγραφικὰ συνδέεται μᾶλλον μὲ τὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν τοῦ Ἀράχθου, τοῦ Λούρου (ἀκόμη καὶ τοῦ Καλαμᾶ), ὥστε εἶναι πιθανότερο ὅτι ἀπὸ Νότου ἔρχονται (ἴσως μαζὶ μὲ τοὺς νομάδες φορεῖς τους τὸ χειμῶνα) τὰ ἐπείσακτα κορινθιακὰ εὑρήματα καὶ ὄχι ἀπὸ Ὠρικὸ καὶ Βουθρωτὸ (σελ. 424).

Σελ. 372 κ.ἑ.: Τὸ νεκροταφεῖον ἀνέσκαψε ἡ τώρα Ἰουλία Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου.

Σελ. 392, σημ. 5. Τὰ φάλαρα, «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41, δὲν εἶναι τῆς ταφῆς LXV. Προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου καὶ εἶναι τὰ ἴδια, ὄχι ἁπλῶς ὅμοια, πρὸς τὰ τῆς ταφῆς AZ VII (πρβ. «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41α πρὸς Π.Α.Ε. 1961, πίν. 50α, ὅπου ἡ ἴδια εἰκόνα εἶναι δημοσιευμένη ἀνάποδα κατὰ λάθος).

Τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα τοῦ καθηγητοῦ Hammond εἶναι:

1. Ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Οἱ εἰσβολεῖς δὲν διέσχισαν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος, τὴν Κάτω Μακεδονία καὶ τὴ Βόρειο Θεσσαλία (σελ. 407).

2. Οἱ Φρύγες φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ Lausitz ἔφθασαν στὴ Βεργίνα περίπου τὸ 1150 π.Χ. (τὸν ἀρχαιότερο τάφο C Δ χρονολογεῖ ὁ κ. Η. περίπου 1140-1120 π.Χ.) καὶ περὶ τὸ 1100 π.Χ. εἶναι κύριοι τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἡ φρυγικὴ Βεργίνα ἀκμάζει μεταξὺ 900-800 π.Χ. Οἱ Φρύγες ἐκμεταλλεύονται τὸ σταυροδρόμι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ Δούναβη, ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ πρὸς τὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ κράτησε ὡς τὸ 650 π.Χ. περίπου (σελ. 407-411).

(Ἀπὸ δῶ κυρίως ἀρχίζει ἡ ἀνορθοδοξία τοῦ καθηγητοῦ Hammond, τὴν ὁποία συμμερίζεται ἐν μέρει ὁ καθηγητὴς Edson:).

3. Οἱ Μακεδόνες ἔρχονται ἀπὸ τὴν Πιερία καὶ τὸ μέσο Ἀλιάκμονα πρὸς τὸ Βερμιον. Ἀπὸ κεῖ ἀπωθοῦν Βοττιαίους (!). Οἱ «κῆποι τοῦ Μίδα» καὶ τὰ σχετικὰ «preserved a memory not of that moment but of the past» (σελ. 412). Οἱ Φρύγες δὲν ἔφυγαν στὴν Ἀσία διωγμένοι ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ἀλλὰ «from a position of strength» εἰσέβαλαν στὴν Ἀσία (σελ. 412), περίπου 150 χρόνια πρίν.

4. Ἡ Πιερία ἀνήκει σὲ Ἕλληνες Μάγνητες κατὰ τὴν Πρώιμη καὶ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Κατὰ τὴν Ὕστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ οἱ Μάγνητες δὲν εἶναι πλέον στὴν Πιερία. Οἱ δύο Ὁμηρικοὶ κατάλογοι ἀφίνουν ἕνα κενὸ μεταξὺ Ἀξιοῦ, ὅπου φθάνουν οἱ σύμμαχοι τῶν Τρώων, καὶ Πηνειοῦ, ὅπου ἀρχίζουν οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀχαιῶν. Τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ τὸ κατέχουν Θρᾶκες ἀπὸ τὸ 1300-650 π.Χ. περίπου. Θρᾶκες δὲν εἶναι οἱ Φρύγες, οἱ Μυσοί, οἱ Τεῦκροι, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Παίονες (σελ. 416-418).

5. Οἱ Παίονες εἶναι εἰσβολεῖς στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἁπλώθηκαν καὶ κυριάρχησαν ὡς τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Πιερία (Στράβ. 7, ἀπόσπ. 38). Κατὰ τὸν Τρωϊκὸ Πόλεμο δυτικὸ ὅριό τους εἶναι ὁ Ἀξιός. Ἀπωθήθηκαν ἐν συνεχείᾳ, ἀκόμη ἀνατολικώτερα, ἀπὸ τοὺς Βρύγους (σελ. 418-419).

6. Οἱ Ἰλλυριοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Glasinac ἁπλώνονται στὰ Βαλκάνια καὶ στὴ Μακεδονία μεταξὺ 800-650 π.Χ. Οἱ Δαρδάνιοι φθάνουν ὡς τὴ Βεργίνα, οἱ Μαῖδοι ἕως τὸ Στρυμῶνα, ὅπου τοὺς εὑρίσκει ὁ Σιτάλκης τὸ 429 π.Χ. (Θουκ. 2, 98, 2). «The ebb was very rapid. Little was left... except the graves of its warriors» (σελ. 423).

7. Ὅσο γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα: «Macedonia has no site to compare with Vitsa in Epirus» (σελ. 424). Μόνον οἱ Ἐρετριεῖς τῆς Μεθώνης, κοντὰ στὴ Βεργίνα, ἀρχίζουν τὸ ἐμπόριο, περὶ τὸ 730 π.Χ. γιὰ ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἀποικίες τῆς Χαλκιδικῆς.

8. Οἱ Κιμμέριοι (700-650 π.Χ.) ἀπώθησαν τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ ἄνοιξαν τὸν τόπο γιὰ Θρᾶκες (Ἤδωνες, Μυγδόνες, Σιθωνίους), Παίονες καὶ Μακεδόνες. Τώρα εἶναι ποὺ ὅλη ἡ βορείως τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ χώρα γίνεται Θράκη καὶ ὀνομάζεται ἔτσι στὶς ἱστορικὲς πηγές μας (Ἑκαταῖος, Ἡρόδοτος).

9. Οἱ Μακεδόνες ἔχουν homeland «τὸ ὄρος τὸ Μακεδονικὸν» (καίριο σημεῖο στηρίξεως τῆς θεωρίας τοῦ κ. Η.). Ὁ Λουδίας καὶ ὁ Ἀλιάκμων «ἐς τωὐτὸ ῥέεθρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες» ἀποτελοῦν τὸ ὅριον τῆς Βοττιαιίδος καὶ τῆς Μακεδονίας (Ἡρόδ. 7, 127). Λοιπὸν «Μακεδονίς» ὑπὸ στενὴν ἔννοιαν καὶ «ὄρος Μακεδονικὸν» κατ' ἐξοχὴν εἶναι «the northern part of the Olympos massif» καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Ἡσίοδος (ἀπόσπ. 7) τοποθετεῖ τὸν Μάγνητα καὶ τὸν Μακεδόνα «γύρω στὴν Πιερία καὶ τὸν Ὄλυμπο». Οἱ Μακεδόνες αὐτοὶ εἶναι οἱ Ἀργεάδες. Ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀργεστία = Πελαγονία στὸ Ἄργος Ὀρεστικὸν καὶ

στὸν μέσο ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ στὴν Πιερία, ὅπου ἀποκτοῦν ἐπαφὴ μὲ ἀνώτερο πολιτισμό. Τοὺς Τημενίδες τοὺς ἐπιβάλλουν οἱ Ἰλλυριοί. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡροδότου καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου προσαρμόζονται ἀνάλογα καὶ «we shall discuss the traditions of the Macedones more fully in the next volume» (σελ. 435).

Θὰ περιμένουμε λοιπὸν μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εἶναι πειστικὴ ἡ συζήτηση στὸ δεύτερο τόμο. Ἐν τῷ μεταξὺ ἄλλοι ἁρμοδιώτεροί μου θὰ συζητήσουν τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα μὲ τὸν καθηγητὴ Hammond. Ὑποθέτω ὅτι θὰ γίνη γενικὰ δεκτὴ ἡ αὐθεντικὴ γνώμη του ὅτι ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία (σελ. 407). Τὰ περὶ Φρυγῶν, Ἰλλυριῶν κ.λ. ὅμως θὰ ἀναθεωροῦνται κάθε φορὰ ποὺ θὰ παρουσιάζεται σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ εὕρημα σχετικό.

Λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν τυποτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ τόμου. Γενικὰ εἶναι ἀντάξια τῶν καλῶν παραδόσεων τοῦ Oxford University Press. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ παράδοση δημιουργεῖ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη νὰ μὴ συναντᾶ οὔτε τὰ λίγα τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅπως: Byzantianae (σελ. 34, σημ.1), Νικαία (σελ. 42), Ἐλειμιωτὶς (σελ. 46), XVII (ἀντὶ XXVII m.p. ἀπὸ Θεσσαλονίκη, σελ. 49), ὁπτοι (ἀντὶ τόποι, σελ. 84, σημ. 3), Map 7 (ἀντὶ 8, σελ. 108), ἡ ἐπιγραφὴ χωρὶς τόνους κ.λ. (σελ. 120), Πέλλαπό λις .... ἀναπλοῦς (σελ. 132), «Pierotae» (σελ. 138), θαλάσσαν (σελ. 146), Στρύμονος (σελ. 164), Laotomeion (σελ. 178), μύχος (σελ. 183, σημ. 1), Θρ)αίκης (σελ. 196), τέλος σελίδος 210, lan,d (σελ. 226), another (σελ. 383), canthorus (σελ. 392, σημ. 5).

Στὰ Maps ἐπίσης βλέπω:

Gomalio (ἀντὶ Gomatio, map 1) καὶ Kumbí (ἀντὶ Kumli, map 14, ἄνω δεξιά, πρβ. σελ. 193). Μὲ τοὺς χάρτες σύγχυση καὶ δυσκολία προκαλεῖ: α) ἡ ἔλλειψη ἑνὸς χάρτου ὅλης τῆς περιοχῆς, β) ἡ διαφορετικὴ κλίμακα τῶν μερικῶν χαρτῶν, καὶ γ) ἡ ἐπανάληψη, στὶς ἀντικρυστὲς σελίδες 216-217 καὶ 236-237 τῶν ἴδιων τόπων.

Πολὺ βοηθοῦν τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 1-20.

Βοηθάει ἐπίσης ὁ Index. Ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πληρέστερος καὶ ἀκριβέστερος. Δὲν καταχωρίζονται οὔτε ὡς ἰδιαίτερα λήμματα οὔτε ὡς παραλλαγὲς τοῦ κυρίου λήμματος οἱ ποικίλοι τύποι τῶν ὀνομάτων, ποὺ ὀφείλονται σὲ ποικιλίες γραφῆς στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἢ σὲ ποικιλόγλωσσα συγγράμματα ἢ στὴν ποικιλία τῶν Βαλκανικῶν γλωσσῶν κ.ο.κ.

Ὡρισμένα λήμματα στὸν Index καταχωρίζονται μὲ μορφὴ ποὺ δὲν εἶναι ἴδια ἀκριβῶς στὸ κείμενο ἢ σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου, ὥστε συχνὰ πρέπει νὰ ἐρευνήση ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ βεβαιώση ἂν εἶναι λάθη ἢ παραλλαγές. Ὁπωσδήποτε δυσχεραίνεται ἡ χρήση τοῦ Index καὶ παρουσιάζει προβλήματα. Παραδείγματα:

Index	Κείμενο
Adaeus 201	Addaeus
Ad Cephalon 84 n. 4	Adcephalon
Aeane 179	Aeanea
Aivate 184	Aivat
Artemis Cynagus 65	Artemis Kunagus
Bela Tsarkva 77	Belo Crkva
Boukova M 6, 122.3	Bukova
Crnaliste 72	Crniliste
Cubita 78	Curbita
Demir Kapu 240 n. 1	Demir Hissar
Drilon 26, 198. 2	Drilo, Dreilon
Grammos 99	Ghrammos
Gurbito 78, 84, n. 4	Gurbita
Harmonia 93	Hermione
κ.λ.	

Ἡ Heraklea (σελ. 133) τοῦ Πλινίου, δηλαδὴ τὸ Ἡράκλειον τῆς Πιερίας, θέλει ἰδιαίτερο λῆμμα μὲ παραπομπὴ στὸ Heracleum, ὅπως ἔγινε π.χ. Eidomene - Idomene, Kellae-Cellis κ.τ.τ. Τὸ ἴδιο ἔπρεπε νὰ γίνῃ μὲ τὰ Europa, Bereu, Sium (σελ. 108) κ.τ.τ.

Δὲν εὑρίσκω σωστὲς τὶς παραπομπὲς τοῦ Index σὲ πολλὲς σελίδες. Παραδείγματα: Aivate (237), Antigonea (95), Apollonia (217, ὀρθὸν 216), Axius (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4), Ayios Pandeleëmon (Pateli) (372, ὀρθὸν 373), Basino Selo (86 n. 4, ἀνύπαρκτη), Begniste (M.12), Boion, Mt. (27, ὀρθὸν 28), Bouboustí (291, ὀρθὸν 292), Brucida (91), Buthrotum (217, ὀρθὸν 216), Cassander (143, ὀρθὸν 144), Cnossus (252), Corinth (313), Darius (194, ὀρθὸν 193), Dorus (271, ὀρθὸν 272), Drin, Black River (45, ὀρθὸν 46), Dzepi (45, ὀρθὸν 46), Erigon (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4) κ.λ.

Γενικότερες παρατηρήσεις μου γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες, μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίο τοῦ καθηγητοῦ Hammond, ἀνακοίνωσα: α) στὸ Β΄ Διεθνὲς Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ποὺ συνῆλθε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 17-26 Αὐγούστου 1973, καὶ β) στὸ Α΄ Συμπόσιο μὲ θέμα τὸν Ἑλληνιστικὸ Πολιτισμό, ποὺ συνῆλθε στὴ Λευκωσία ἀπὸ 20-24 Δεκεμβρίου 1973. Θὰ δημοσιευθοῦν, ἐλπίζω, στὰ ἀντίστοιχα Πρακτικὰ οἱ ἀνακοινώσεις μου μὲ τίτλους: α) Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Μία Ἄποψη (ὄχι A New Viewpoint, ὅπως στὸ «Balkan Studies», τ. 14, (1973), σ. 363), καὶ β) Ἡ Μακεδονία ὡς κοιτίδα τοῦ Ἑλληνιστικοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐδῶ οἱ ἀπόψεις μου συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

1. Δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. Ἡ Μακεδονία πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες (ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στοὺς Ἠπειρῶτες). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία καὶ Μακεδόνες μετὰ τὸ 300 μ.Χ. καὶ πολὺ περισσότερο σήμερα. Δὲν ὑπάρχουν πλέον Μακεδόνες παρὰ μόνον μὲ τὴν ἔννοια: κάτοικοι τῆς ἀποκρυσταλλωμένης γεωγραφικῆς ἑνότητος μὲ τὸ ἱστορικὸ ὄνομα Μακεδονία.

2. Ἡ ἀποκρυσταλλωμένη γεωγραφικὴ ἑνότητα, στὴν ὁποία οἱ Μακεδόνες ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους, ἁπλώνεται κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος: Λεβαίη - Ἔδεσσα (Αἰγαὶ) - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Ἁπλώνεται δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Πίνδο ὡς τὸ Νέστο καὶ (ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν) ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο ὡς τὴν Πελαγονία (σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὶς θέσεις τοῦ κ. Hammond). Ποτὲ δὲν περιελάμβανε τὰ Σκόπια. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διχοτομηθῆ ἡ Μακεδονία μὲ ἀνατολικὸ ὅριο κανένα δῶθε ἀπὸ τὸ Νέστο. Ἀλλιῶς δὲν γράφομε τὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ποὺ ἔπλασαν οἱ Μακεδόνες, ἀλλὰ δημιουργοῦμε Ἱστορία ὡς νέοι Μακεδόνες.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ